

Zachowania patologiczne wśród dzieci i młodzieży szkolnej w świetle wybranych badań

Wprowadzenie do tematyki zachowań patologicznych wśród młodzieży szkolnej

W ostatnim czasie można dostrzec zdecydowany wzrost zainteresowania mediów funkcjonowaniem polskich szkół. Programy telewizyjne, audycje radiowe, felietony, reportaże w portalach internetowych są przepełnione obrazami placówek oświatowych, w których kosztem zajęć dydaktycznych rozgrywa się swoista walka o przetrwanie. Tak szkołę ma prawo pojmować przeciętny odbiorca mediów. Jednak wydaje się to być uwarunkowane pogonią za sensacją. Nie spotykamy się w wydaniach serwisów informacyjnych z pozytywną informacją, opisującą dobrą postawę uczniów. Koncentracja przekazu opiera się na zachowaniach odbiegających od szeroko rozumianej normy. W związku z powyższym w społeczeństwie zaczynają funkcjonować tezy o wykołajeniu polskiej młodzieży, określając to zjawisko mianem patologii. Dlatego w niniejszym artykule zaprezentowane zostaną wybrane badania określające realny stan rzeczy. Na wstępie warto pochylić się nad etymologią terminu *patologia*, którą możemy traktować jako naukę o cierpieniu (gr. *pathos* – cierpienie, choroba, *logos* – nauka) (Pospiszyl, 2008, s. 11). Zaś patologia społeczna w ujęciu naukowym jest „zjawiskiem związanym z zachowaniem się jednostek lub grup społecznych, niezgodnym z powszechnie obowiązującymi wartościami kulturowymi”¹ (NIK, 2014, s. 5).

¹ Najwyższa Izba Kontroli w dniu 9 lipca 2014 r. opublikowała raport kontroli o przeciwdziałaniu zjawiskom patologii wśród dzieci i młodzieży. Powyższa definicja została przyjęta za wiodącą na potrzeby badań.

W środowisku szkolnym mamy do czynienia z zachowaniami o charakterze patologicznym, takimi jak: agresja, wagarowanie, spożywanie alkoholu, wandalizm, kradzieże narkomania (Gawrych, 2010, s. 22-63). Należy również zwrócić uwagę na niesubordynację, która stanowi istotną trudność wychowawczą (Ostrowska, 2008, s. 17). U podłoża takich zachowań przede wszystkim leży zasada transmisji schematów postaw, oparta na mechanizmach uczenia (Pospiszyl, 2008, s. 109) oraz wpływ grupy rówieśniczej, w jakiej uczniów w środowisku szkolnym przebywa i chce być przez nią akceptowany. Ponadto Irena Pospiszyl upatruje przyczyn zachowań patologicznych między innymi w nadmiernym liberalizmie w procesie wychowania, w braku przejrzystych wymagań i reguł czy też łatwości dostępu w mass mediach do destrukcyjnych modeli zachowań (tamże, s. 109).

Agresja werbalna podstawową formą przemocy w szkole

Zachowania o charakterze dysfunkcyjnym wśród młodzieży szkolnej stanowią temat licznych badań. Na przestrzeni ostatniej dekady pochyłono się nad przemocą w placówkach oświatowych, a także nad określeniem problemu niedostawania szkolnego.

Zdecydowanie najbardziej aktualne badania określające omawiane zjawisko znajdują się we wcześniej wspomnianym w niniejszym artykule raporcie Najwyższej Izby Kontroli. Wynika z niego, że w latach szkolnych 2011/2012 oraz 2012/2013 jednym z podstawowych problemów natury wychowawczej w placówkach oświatowych była agresja werbalna wskazana przez 74% uczniów, którzy byli świadkami bądź posiadają wiedzę, że takie zjawisko miało miejsce². W kontekście raportu z badań Najwyższej Izby Kontroli z roku 2008 uwidacznia się wzrost takiej formy zachowania, która wówczas wyniosła 51,7%³ (2014, s. 12).

² Grupa respondentów w badaniach przeprowadzonych przez Najwyższą Izbę Kontroli wyniosła: 2359 uczniów, 945 nauczycieli oraz 42 psychologów i pedagogów szkolnych. Dobór placówek objętych kontrolą był celowy z uwzględnieniem wszystkich typów szkół, etapów edukacyjnych oraz zróżnicowania ze względu na urbanizację terenu umiejscowienia placówki. Ponadto w kontroli uczestniczyły placówki, które w 2007 r. we wcześniejszych badaniach o tej samej tematyce prowadzonych przez Najwyższą Izbę Kontroli otrzymały najniższą ocenę.

³ W badaniach przeprowadzonych przez Najwyższą Izbę Kontroli wzięło udział 55 losowo wybranych placówek o charakterze edukacyjnym, w tym 22 szkoły, 16 placówek oświatowych, 5 młodzieżowych ośrodków wychowawczych, 3 młodzieżowe ośrodki socjoterapii, a także 17 samorządów terytorialnych.

Zdecydowanie obszerniejszy w tej materii wydaje się raport z badań Przemoc w szkole z 2011 roku⁴, który wskazuje, że aż 48% uczniów choć raz doświadczyło ataku słownego poprzez obrażanie, wymyślania ze strony rówieśników. Zaś 41% badanych uczniów padło ofiarą naśmiewania się. Na uwagę zasługuje fakt, że 21% uczniów doświadczyło agresji werbalnej skierowanej wobec swoich rodziców. W ramach uzupełnienia 35% uczniów padło ofiarą pomówienia, kłamstwa (2011, s. 18-20). Co ciekawe, w 2006 roku został opublikowany raport z badań wykonanych przez Centrum Badania Opinii Społecznej, z których między innymi wynikało, że najczęściej niepokoju wśród kadry pedagogicznej wzbudzały wówczas zaczepki słowne (17%) i wzajemne obrażanie się (15,2%)⁵ (Przemoc w szkole, 2006, s. 57-58). Natomiast agresja werbalna w szerokim znaczeniu spotykała co szóstego ucznia. W związku z powyższym można postawić tezę, że w ostatniej dekadzie mamy do czynienia ze wzrostem przejawów agresji werbalnej wśród dzieci i młodzieży szkolnej.

Jedynie w ramach uzupełnienia można odnieść się do badań z 1997 roku oraz 2003 roku, które szczegółowo zestawiała Krystyna Ostrowska. Wynika z nich, że w 2003 roku do stosowania agresji werbalnej przyznało się 34,3% respondentów, z kolei takiej formy zachowania o charakterze dysfunkcyjnym doświadczyło aż 65,1% badanych⁶. Natomiast w 1997 roku wyniki ukształtowały się następująco: 31,8% oraz 49,7%⁷ (2008, s. 18-20).

Na podstawie badań możemy zauważyć, że agresja werbalna występuję w szkole zdecydowanie częściej aniżeli przemoc fizyczna, zarówno wobec ucznia, jak i nauczyciela. Jeżeli jednak taka nastąpi, przekaz informacji postępuję zdecydowanie szybciej. Można odnieść się do sytuacji z placówki w Rykach, gdzie uczniowie szkoły zawodowej dopuścili się znieważenia nauczyciela podczas zajęć dydaktycznych. Nagranie przeniknęło do internetu,

---

⁴ Badania zostały zrealizowane przez Instytut Socjologii UW (Anna Giza-Poleszczuk, Agata Komendant-Brodowska, Anna Baczko-Dombi). Badania kwestionariuszowe zrealizowano w 180 placówkach (150 szkół oraz dodatkowo na próbie 30 ośrodków uczestniczących w programie profilaktycznym). Łącznie badania objęły 3169 uczniów, 883 nauczycieli oraz 2301 rodziców.

⁵ Nauczyciele, którzy zaobserwowali zjawisko w częstotliwości przynajmniej jeden raz w miesiącu lub częściej.

⁶ Badania przeprowadzono w 2003 r. na grupie 1611 uczniów. Wykorzystano identyczny kwestionariusz wywiadu, co w 1997 r. oraz wybrano takie same placówki. Ponadto rozszerzono badania o losowo wybrane gimnazja.

⁷ Badania przeprowadzono w 1997 r. na grupie 2368 uczniów.

ukazując stosowanie bezpośredniej agresji fizycznej, tj. kopnięcie pedagoga przez ucznia (Nowakowski i Paczkowski, 2012, s. 261).

Problem agresji fizycznej – zdaniem uczniów objętych badaniami NIK w 2014 roku – jest wyjątkowo aktualny, gdyż według 58% respondentów występuje on w placówkach, do których uczęszczają. Przejawia się on przede wszystkim przez bójki i szarpaniny oraz znęcanie się nad innymi uczniami. Natomiast w dokumentacji szkolnej skontrolowanych placówek odnotowano łącznie 1201 przypadków zachowań o charakterze patologicznym, co w roku szkolnym 2011/2012 daje 5,1%, a w roku szkolnym 2012/2013 – 4,6% (2014, s. 13-14). Ponad połowa tych osób dopuściła się agresji fizycznej wobec rówieśników i nauczycieli. Z kolei według raportu *Przemoc w szkole*, 28% badanych uczniów choć jeden raz doświadczyło umyślnego potrącenia przez innego ucznia, a 9% – pobicia przez kolegę/koleżankę ze swej klasy. 4% uczniów w trakcie bójek odniosło obrażenia cielesne. Natomiast wśród tych samych respondentów wiedzę o takich zjawiskach posiada kolejno: 44% – umyślne potrącenie, 37% – pobicie przez kolegę z klasy, 16% – obrażenia cielesne. Rozbieżności mogą wynikać z ilości ujawnionych przypadków stosowania przemocy fizycznej przez dyrekcję oraz grono pedagogiczne, jak i przekoloryzowania rzeczywistości przez uczniów (2011, s. 19-20).

Według raportu NIK o przeciwdziałaniu zjawiskom patologii w szkołach i placówkach z 2008 roku, 49,1% uczniów dostrzegało w swoim otoczeniu przejawy agresji fizycznej w postaci bójek i szarpanin. Jedynie 13,2% pedagogów ze szkoły podstawowej, 9% z gimnazjum oraz 10,9% ze szkół ponadgimnazjalnych dostrzega agresję fizyczną u swych podopiecznych (2008, s. 18-21). Z kolei w 2006 roku, według badań CBOS, 43,2% uczniów posiadało wiedzę o stosowaniu agresji fizycznej wobec kolegów z grupy rówieśniczej, a 7,8% doświadczyło przemocy fizycznej bezpośrednio (*Przemoc w szkole*, 2006, s. 52-53).

Cyberprzemoc – nowy rodzaj zachowania o charakterze patologicznym w polskiej szkole

Raport NIK zwrócił dodatkowo uwagę na kwestię cyberprzemocy wśród uczniów, której świadkami w świetle badań było 18% respondentów (2014, s. 12). Jest to o tyle istotne, że o takich formach agresji nauczyciele nie mają wiedzy. Z kolei uczniowie zarówno w gospodarstwach domowych, jak i w szkole

mają dostęp do telefonii komórkowej i internetu. W badaniach zwrócono uwagę na agresję wymierzoną wprost wobec ucznia poprzez wiadomości tekstowe, graficzne oraz pocztę elektroniczną.

Podobne wnioski z badań zostały zawarte w raporcie z 2011 roku zatytułowanym *Przemoc w szkole*. Jak wynika z raportu, wówczas choć jeden raz 13% uczniów otrzymało obraźliwą wiadomość tekstową przez telefon komórkowy, 11% otrzymała obraźliwą wiadomość przesłaną na pocztę elektroniczną lub inny komunikator internetowy, a 5% stało się ofiarą cyberprzemocy poprzez publikowanie nieprawdziwych informacji na swój temat lub zdjęć, filmów, które mogły zostać odebrane negatywnie (2011, s. 18-20).

Niestety, obydwa badania nie wykazały aktywności uczniów w sferze *social media*. W dobie popularyzacji portali społecznościowych, takich jak *Facebook*, *Nasza Klasa* czy *Twitter*, należy właśnie tam dopatrywać potencjalnych miejsc, gdzie zachodzi zjawisko przemocy w wirtualnym świecie. Takie kroki podjęła Fundacja Dzieci Niczyje, która od 2003 roku prowadzi działalność profilaktyczną, aktywnie włączając się do światowej akcji Dzień Bezpiecznego Internetu⁸ (www.fdn.pl, 30 listopada 2014). Jednak w dobie powszechnej cyfryzacji trudno mówić o skutecznej działalności profilaktycznej na tej płaszczyźnie. Można przywołać jako przykład zdarzenie z 2013 roku, kiedy to na Facebooku powstał *fanpage*⁹ opisujący wybranych uczniów z Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 1 w Bydgoszczy. Autor bezkarnie wyszydzał osoby, które jego zdaniem na to zasłużyły. W efekcie w krótkim czasie uzyskał ponad 3 tys. tzw. polubień (Pluta, 2013). Opisana sytuacja wkomponowuje się w ogólną analizę zjawiska stworzoną przez Jacka Pyżalskiego, który uważa, że autorzy materiałów związanych z agresją elektroniczną „bawią się kosztem osób słabszych – znajdujących się w trudnej sytuacji życiowej. Czasami sprawcy jedynie zapisują zastaną sytuację, a niekiedy sami prowokują różne sytuacje poprzez atakowanie, obrażanie czy oszukiwanie pokrzywdzonych” (2009, s. 45).

Biorąc pod uwagę względy kulturowe, można z dużą dozą pewności założyć, że w perspektywie kolejnej dekady nastąpi gwałtowny wzrost cyberprzemocy.

⁸ Dzień Bezpiecznego Internetu odbywa się pod hasłem „Razem tworzymy lepszy Internet”. Jest to akcja społeczna o charakterze otwartym, skierowana do osób prywatnych, stowarzyszeń oraz organizacji.

⁹ *Fanpage* (ang. strona fanowska) to strona skierowana do internautów chcących śledzić informację na temat określonej osoby, wydarzenia, organizacji albo grupy formalnej lub nieformalnej.

Uzależnienie od nikotyny, alkoholu oraz narkomania

Wśród młodzieży obserwujemy systematyczny wzrost osób uzależnionych od nikotyny. Według badań NIK z 2014 roku, 76% uczniów będących na różnych etapach edukacyjnych spotkała się ze zjawiskiem palenia papierosów wśród rówieśników. W opinii nauczycieli objętych badaniem, nikotynizm obejmować może co czwartego ucznia. Z kolei z dokumentacji szkolnej wynika, że co piąty uczeń pali papierosy (2014, s. 12-14). Doskonale tendencję wzrostową w zakresie uzależnienia od nikotyny ukazuje raport z 2008 roku, kiedy to taki problem dostrzegało zaledwie 23,9% uczniów (NIK, 2008, s. 18).

Są to bardzo duże rozbieżności. Jednak tak duży odsetek wskazań wśród respondentów w 2014 roku może wynikać z łatwego dostępu do środków tytoniowych oraz społecznej akceptacji ich używania.

Jednym z podstawowych problemów wychowawczych w polskiej szkole jest spożywanie produktów alkoholowych przez uczniów. Według Mariana Łakomskiego, „istnieje wiele czynników sprzyjających inicjacji alkoholowej w wieku dorastania. Dane empiryczne pokazują, że już na przełomie lat dziewięćdziesiątych zdecydowana większość osób (nawet 98% populacji) przed ukończeniem 20. roku życia miała za sobą pierwsze doświadczenie z piciem alkoholu” (2006, s. 22). Natomiast wiek inicjacji alkoholowej obniża się, bowiem 50,3% chłopców oraz 38% dziewcząt po raz pierwszy spożyło alkohol przed 12. rokiem życia (Fatyga i Rogala-Obłękowska, 2002, s. 136). Według aktualnego raportu NIK, 45% uczniów dostrzega wokół siebie problem spożywania napojów alkoholowych przez rówieśników (2014, s. 12). W kontekście badań dotyczących patologii wśród dzieci i młodzieży szkolnej można było spodziewać się wyższego wskaźnika, mając na względzie, jak w przypadku wyrobów tytoniowych, łatwość dostępu do napojów alkoholowych. Jednak świetnie tę problematykę przedstawiają badania Romana Gawrycha, który wskazał, że 44% osób niezwiązanych z oświatą traktuje alkohol jako problem polskiej szkoły, 39% studentów pedagogiki podziela to przekonanie, a tego zdania jest zaledwie, w kontekście poprzednich wyników, 21% nauczycieli (2010, s. 20-22).

Zdaniem wielu badaczy, najbardziej niepokojącym zjawiskiem o charakterze patologicznym wśród dzieci i młodzieży jest zażywanie substancji

odurzających oraz narkotyków. Z badań Najwyższej Izby Kontroli z 2014 roku wynika, że ponad 30% uczniów objętych badaniem posiada wiedzę na temat zażywania takich substancji przez osoby z grupy rówieśniczej. Zaś 17% posiada wiedzę, iż na terenie szkoły odbywa się handel narkotykami. Natomiast z dokumentacji szkolnej wynika, że problem stosowania wyżej wymienionych środków stanowi niespełna 3% ze wszystkich przypadków zachowań patologicznych (2014, s. 12-15). Kwestia środków odurzających i narkotyków stanowiła temat odrębnego raportu Najwyższej Izby Kontroli sporządzonego w 2012 roku¹⁰. Z badań wynika, że 32% uczniów było choć jeden raz w roku świadkiem lub słyszało o używaniu narkotyków od osób, którym wierzą. 17,6% posiada wiedzę, że taki proceder ma miejsce w placówce, do której uczęszczają. Natomiast zdaniem blisko 50% pedagogów i psychologów szkolnych, problem używania przez uczniów narkotyków nie występuje lub nie mają oni na ten temat wiedzy. Co ważne, zaledwie 60% nauczycieli ocenia swą wiedzę na temat substancji psychoaktywnych jako wystarczającą, a jedynie 40% pedagogów czuje się dostatecznie przygotowanymi do prowadzenia zajęć profilaktycznych (NIK, 2012, s. 27-37). Taki wskaźnik w kontekście trudno wykrywalnych dopalaczy jest zdecydowanie mało zadowalający. Potwierdzać to mogą badania przeprowadzone przez Romana Gawrycha, z których wynika, że tylko 7% nauczycieli traktuje narkotyki jako trudność wychowawczą (2010, s. 18). Niejeden z nich może więc nie mieć pojęcia jak ważna jest profilaktyka wdrażana we wczesnym okresie życia młodego pokolenia (R. Paruzel, 2013, s. 85).

Wandalizm jako przejaw zachowań patologicznych w szkole

Zjawisko niszczenia mienia szkolnego jest powszechne w placówkach oświatowych. Odnosi się do uszkodzeń pomocy naukowych, różnego rodzaju urządzeń, sprzętów, mebli, pomieszczeń oraz elementów zagospodarowania terenów przyszkolnych. Jak wynika z badań Najwyższej Izby

¹⁰ W badaniach realizowanych przez Najwyższą Izbę Kontroli w 2012 r. uwzględniono następujące jednostki: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomani, MEN, MKiDN, ORE, CEA, 8 urzędów miast, Biuro Pełnomocnika ds. Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Zielonej Górze, 8 komend miejskich policji, 7 organizacji pozarządowych oraz 32 szkoły. Okres objęty kontrolą w przypadku placówek oświatowych to lata szkolne 2010/2011 i 2011/2012. W badaniach uczestniczyło 9250 uczniów, 2161 nauczycieli oraz 56 pedagogów szkolnych i psychologów.

Kontroli z 2014 roku, aż 45% uczniów posiada wiedzę lub było świadkiem na terenie swojej placówki zachowań, które można zaklasyfikować do szeroko rozumianego wandalizmu. Natomiast z kontrolowanej dokumentacji szkolnej wynika, że tego typu zachowania w roku szkolnym 2012/2013 stanowiły zaledwie 6,1% ogółu zachowań patologicznych (2014, s. 12-15).

Wyniki raportu NIK w kontekście badań przeprowadzonych przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 roku nie wyglądają optymistycznie. Wówczas wiedzę o aktach wandalizmu w szkole w postaci niszczenia mienia placówki posiadało 18% badanej populacji, a do takiej postawy przyznawało się 5% uczniów (Przemoc w szkole, 2011, s. 34). Warto nadmienić, iż świadomość występowania omawianego zjawiska wśród uczniów jest rezultatem łatwości dostępu do wiedzy w dobie środków masowego przekazu. Takie przypadki trafiają do opinii publicznej głównie za pośrednictwem mediów lokalnych, jak na przykład w Żukowie, gdzie w prasie regionalnej pojawił się artykuł Magdaleny Dzienisz dotyczący zamknięcia toalet w jednym z miejscowych gimnazjum z powodu wcześniejszego ich zdemolowania przez szkolnych wandalii. Oczywiście uczniowie mogli z nich korzystać, ale za pobraniem klucza od nauczycieli. Takie rozwiązanie problemu zdaniem jednego z rodziców uwłaczała godności ucznia (Dzienisz, 2014). W związku z tym tematem dyskusji w środowisku lokalnym stała się reakcja szkoły, nie zaś zjawisko wandalizmu. Należy zatem odpowiedzieć na pytanie, czy szkoła dysponuje odpowiednimi narzędziami w walce z uczniami niszczącymi mienie szkoły.

Wzajemna agresja między nauczycielem i uczniem

Na wewnątrzszkolne relacje między uczniem a nauczycielem wpływ ma wiele czynników. Jednym z nich jest klimat danej placówki. Zdaniem Marka Kuleszy, w wielu badaniach nad zachowaniami patologicznymi wśród dzieci i młodzieży szkolnej ten aspekt jest wielokrotnie pomijany. W opinii badacza, klimat ujawnia się w trzech podstawowych wymiarach: relacje między uczniami, relacje między uczniami a nauczycielami oraz atmosfera edukacyjno-wychowawcza. (2008, s. 66). W związku z tym klimat w szkole należy traktować jako ogół relacji panujących wewnątrz społeczności szkolnej.

Czynniki ryzyka obecne w klimacie szkoły można traktować w kategoriach klimatu fizycznego oraz społecznego. Do pierwszej grupy możemy zaliczyć: niekorzystną lokalizację szkoły, brudne zaniedbane budynki i otoczenie, zniszczony i niesprawny sprzęt, niebezpieczne pomieszczenia, dużą szkołę, przeładowane klasy. Do drugiej zaś między innymi: negatywną rolę dyrektora, chaos organizacyjny, bezosobowe relacje nauczyciel–uczeń, brak przejrzystych oczekiwań szkoły i jasnych zasad dyscypliny, brak ujednoliconego oraz jasnego dla wszystkich systemu oceniania osiągnięć, nadmierny rygor lub restrykcje, nieuwzględnianie interesów i oczekiwań uczniów, niskie kompetencje i morale wśród uczniów lub nauczycieli (Borkowska i in., 2012, s. 9).

Na uwagę zasługują szczególnie relacje na linii pedagog–uczeń, które pozwolą nam ocenić realnie zjawisko agresji wobec nauczyciela w polskiej szkole. Szczegółowo niniejsze relacje prezentuje raport na temat przemocy w szkole z 2011 roku. Zdaniem uczniów, najczęstszymi formami agresji ze strony pedagoga, które spotkały ich w szkole były: upokorzenie (20%), używanie słów obraźliwych (19%), straszenie (14%), wyrzucenie za drzwi (13%) oraz uderzenie (5%). Najczęściej na agresję ze strony pedagoga wskazywali uczniowie szkół ponadgimnazjalnych. Natomiast najpowszechniejszymi zachowaniami agresywnymi, z jakimi nauczyciele spotykają się ze strony uczniów, są: uniemożliwienie prowadzenia lekcji (45%), celowe prowokowanie (42%), obrażanie (19%), otrzymanie obraźliwej wiadomości tekstowej drogą telefoniczną (4%), zastraszanie (3%) oraz przemoc za pośrednictwem internetu (1%) (Przemoc w szkole, 2011, s. 40-42).

Zestawiając powyższe badania z raportem CBOS z 2006 roku, można zauważyć, że zjawisko utrzymywało się na podobnym poziomie. Wówczas 47,8% nauczycieli spotkało się z ignorowaniem swoich poleceń ze strony uczniów, 41,6% celowo prowokowało, 8,3% wymuszało oraz 6,5% zastraszalo. Nie stwierdzono wówczas zjawiska cyberprzemocy (2006, s. 66).

W związku z tym, że raport NIK nie przedstawił problemu przemocy wobec nauczycieli w sposób szczegółowy, nie można orzec, że zjawisko nie istnieje, albowiem ta forma nadużyć była traktowana w kategoriach agresji werbalnej lub fizycznej w sensie ogólnym. O tym, że zjawisko istnieje przypominają wspomniane już w niniejszej publikacji środki masowego przekazu. Między

innymi dzięki nim w 2012 roku poznaliśmy zdarzenie ze Słupska, gdzie nauczyciel historii został pobity przez 14-letniego ucznia (Ostrowska, 2012). Młodzieniec za swój czyn odpowiedział przed sądem, lecz takie zdarzenia nie stanowią nauki na przyszłość, gdyż regularnie słyszymy o kolejnych przykładach przemocy zarówno ze strony uczniów wobec nauczycieli, jak i w relacji odwrotnej.

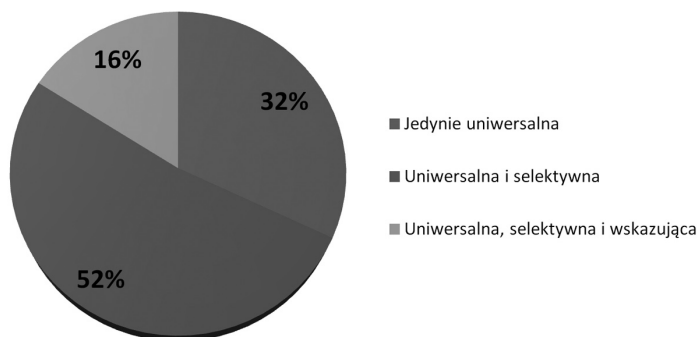
Profilaktyka zachowań patologicznych wśród młodzieży

Podstawową formą zapobiegania zachowaniom patologicznym w środowisku szkolnym są działania o charakterze profilaktycznym (M. Jędrzejko, 2013, s. 13). Właśnie jako profilaktykę Zbigniew B. Gaś (1998) rozumie „proces wspomagania jednostki w radzeniu sobie z trudnościami zagrażającymi prawidłowemu rozwojowi i zdrowemu życiu, ograniczenie i likwidowanie czynników, które zaburzają rozwój i dezorganizują zdrowy styl życia oraz inicjowanie i wzbogacanie czynników sprzyjających zdrowemu stylowi życia”.

Działania profilaktyczne w środowisku szkolnym prowadzone są przez kadrę pedagogiczną w ramach szkolnych programów profilaktyki oraz wychowawczych. Jak wynika z raportu Najwyższej Izby Kontroli, były one przygotowane w sposób niezadowalający. Z badań ankietowych wynika, że 28% nauczycieli nie posiada dostatecznej wiedzy w kwestii ryzykownych zachowań uczniów. Kontrola wykazała, że szkoły w nienależytym stopniu korzystały z wiedzy i doświadczenia organizacji pozarządowych oraz służb publicznych, mających wiedzę merytoryczną w tym temacie (2014, s. 15-18).

Placówki oświatowe stosują w dużej części profilaktykę uniwersalną, skierowaną do ogółu uczniów w określonym wieku, pomijając stopień ryzyka wystąpienia zachowań o charakterze patologicznym. Taką grupę stanowi 32% skontrolowanych placówek. Z kolei w 52% szkołach, stosowano profilaktykę selektywną, służącą zapobieganiu zachowań ryzykownych równoległe z profilaktyką uniwersalną. Natomiast 16% kontrolowanych szkół realizuje profilaktykę uniwersalną, selektywną oraz wskazującą, która ukierunkowana jest do konkretnych negatywnych zachowań (tamże, s. 16).

Wykres: Rodzaje profilaktyki stosowane w szkole według informacji o wynikach kontroli Najwyższej Izby Kontroli „Przeciwdziałaniu zjawiskom patologii społecznej wśród dzieci i młodzieży” z 2014 roku.

Ponadto, jak wynika z raportu Najwyższej Izby Kontroli, adresatami 68% szkolnych programów profilaktycznych są uczniowie, rodzice i nauczyciele. 24% programów kierowanych jest jedynie do uczniów, a 8% – do uczniów i nauczycieli. Co ciekawe, aż 84% nauczycieli jest zdania, że program jest adekwatny do problemów i potrzeb danej placówki (tamże, s. 19).

Wyżej zaprezentowane wyniki w naturalny sposób można odnieść do badań realizowanych przez Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego w 2011 roku. Wówczas 53% uczniów uczestniczyło w zajęciach poruszających temat agresji w szkole, 72% brało udział w spotkaniach dotyczących narkomanii, uzależnienia od alkoholu i innych zagrożeń, a 55% uczestniczyło w warsztatach o charakterze integracyjnym. Najczęściej programy profilaktyczne dotyczące przemocy oraz warsztaty i zajęcia integracyjne realizowane były w szkołach podstawowych (kolejno 61% oraz 58%), a programy z profilaktyki uzależnień i innych zagrożeń – w gimnazjach (78%) (Przemoc w szkole, 2011, s. 64-66).

Poza działalnością szkoły, ważną rolę w systemie profilaktyki zachowań patologicznych pełnią organizacje pozarządowe, które za pomocą kampanii społecznych mogą trafić do szerszej grupy adresatów (Sawicka, 2008, s. 85). Taka forma profilaktyki realizowana jest nie tylko w Polsce. Można postawić tezę, że nasze rodzime kampanie profilaktyczne są zdecydowanie subtelniejsze od tych z zachodniej Europy, Skandynawii czy Ameryki Południowej. Poniżej przykłady tego typu działalności o charakterze zapobiegawczym:

- **Słowa ranią przez całe życie** (Polska, Fundacja Dzieci Niczyje oraz 14 partnerów, 2012)

„Celem kampanii był wzrost świadomości społeczeństwa – w szczególności rodziców – że przemoc werbalna (krzyk, wyzwiska, obraźliwe etykiety) niesie za sobą długotrwałe negatywne konsekwencje, wpływające zarówno na obecne, jak i przyszłe funkcjonowanie dziecka” (www.fdn.pl, 4 grudnia 2014). Kampania trafiła również do polskich placówek oświatowych.

Ilustracja 1: Plakat towarzyszący kampanii „Słowa ranią przez całe życie”

- **Dzieci popiołu** (Finlandia, Cancer Society of Finland, 2014)

Celem kampanii jest zwrócenie uwagi na liczne konsekwencje używania tytoniu. Forma kampanii opiera się na szokujących obrazach oraz wyrazistych hasłach, takich jak na przykład: „Child as small as cigarette” (Dziecko tak małe, jak papieros). Kampania wywołała sporą dyskusję społeczną, a obrazy trafiły do przestrzeni publicznej, z której korzystają nastolatki (www.tuhkalapset.fi, 4 grudnia 2014).

Ilustracja 2: Obraz do hasła „Dziecko tak małe, jak papieros”

– Uczennica w Cięży (Belgia, Plan Belgium, 2013)

Celem kampanii jest podniesienie tolerancji uczniów wobec matek, które z powodu ciąży musiały zrezygnować z nauki. Ponadto jednym z założeń było ukazanie problematyki ich rówieśników z krajów rozwijających się, którzy byli zmuszeni bądź celowo trafili do Belgii. Formą kampanii był spot upubliczniony w sieci i telewizji. Bohaterka filmu trafia do jednej ze szkół, gdzie wciela się w postać ciężarnej dziewczyny. Wszystko okazuje się prowokacją. (www.planbelgie.be, 4 grudnia 2014).

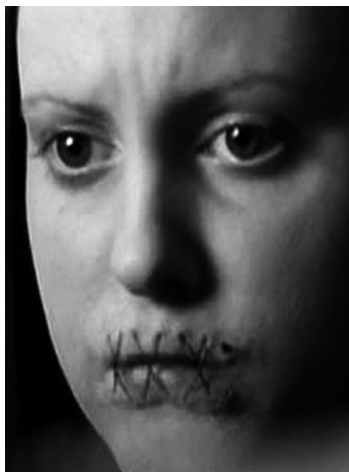
Ilustracja 3: Kadr ze spotu promującego akcję realizowaną przez PB

– **Podgłośnij dźwięk. Zaczynj mówić** (Wielka Brytania, Beatbullying, 2010)

Celem kampanii była walka z cyberprzemocą, która na Wyspach jest zjawiskiem coraz powszechniejszym. Kampania realizowana była w internecie, na billboardach i przede wszystkim w placówkach oświatowych. Przedsięwzięcie poświęcono pamięci 14-letniej Megan Gillan, która jako ofiara cyberprzemocy odebrała sobie życie (<https://beatbullying.org>, 29 listopada 2014).

Ilustracja 4: Obraz do hasła przewodniego kampanii „Turn Up The Volume, You Can Speak Out Now”

Reasumując, zarówno programy profilaktyczne, jak i kampanie społeczne uzupełniają się wzajemnie. Niekiedy kampanie przybierają zaskakujący kształt. Wywołują dyskusję w społeczeństwie. Ukazują zjawisko o charakterze patologicznym. Przede wszystkim zwracają uwagę nauczycieli, rodziców, ale i samych uczniów na detale w zachowaniu swoich podopiecznych, dzieci lub kolegów i koleżanek. W dobie ogólnego dostępu do środków masowego przekazu jest to działanie społecznie pożądane.

Działalność profilaktyczna w ujęciu prawnym

Eliminowanie zjawiska patologii wśród dzieci i młodzieży szkolnej uwarunkowane jest prawnie przez szereg ustaw, rozporządzeń czy konwencji. Zgodnie z ustawą z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, każda

szkoła posiada własny program wychowawczy i program profilaktyki. Takie rozwiązanie w sposób pełny daje możliwość podejmowania dostosowanych działań przez społeczność szkolną do realnych potrzeb i wymagań danej placówki (Dz.U. z 2004 r., nr 256, poz. 2572, z późn. zm.).

Ponadto działalność profilaktyczna placówek oświatowych uregulowana jest między innymi poprzez następujące akty prawne: ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 roku o ochronie zdrowia psychicznego; ustawa z dnia 26 października 1982 roku o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi; ustawa z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu narkomanii; ustawa z dnia 9 listopada 1995 roku o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych; Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 roku.

Od „zera tolerancji dla przemocy” do fiaska „bezpiecznej i przyjaznej szkoły”

W dniu 3 grudnia 2006 roku ówczesny Minister Edukacji Narodowej Roman Giertych zaprezentował rządowy program „Zero tolerancji dla przemocy w szkole”. Powodem wdrożenia programu była nagląca potrzeba poprawy bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w szkołach, co argumentowano w dokumencie w następujący sposób: „Celem programu jest także przywrócenie właściwych proporcji pomiędzy prawami i obowiązkami uczniów. Każde prawo stanowione obejmuje, w odpowiednich proporcjach, z jednej strony uprawnienia, z drugiej zaś zobowiązania. Te proporcje zostały zarówno w polskim prawie oświatowym, jak również w praktyce szkolnej poważnie zachwiane. Obecne rozwiązanie jest zgodne z panującą ogólną kulturą konsumpcyjną, z filozofią przyzwolenia i deprecjonowania humanistycznych wartości i norm etycznych i sprzeczne z tradycją dobrego wychowania młodych ludzi” (Rządowy program Zero tolerancji dla przemocy w szkole, 2007, s. 10). Działania miały być prowadzone w latach 2007-2013. W roku 2007 placówki oświatowe zostały zobligowane przez MEN do wykonania szeregu działań, a mianowicie specjalistyczne szkolenia przeszli pracownicy szkół w kwestii zapewnienia uczniom prawidłowej opieki i bezpieczeństwa, w tym uwzględniono współpracę dyrektora z przypisanymi komendantami policji oraz prokuraturą; przeprowadzono spotkania z uczniami w celu ujawnienia

wszelakich negatywnych zachowań; wojewodowie powołali interdyscyplinarne zespoły oraz wyznaczyli w każdej placówce koordynatorów do spraw bezpieczeństwa (tamże, s. 19).

Sam dokument wywołał wiele kontrowersji w opinii publicznej, jednak należy przyznać, że w mediach ogólnopolskich zwrócono uwagę na problemy polskiej oświaty. Jedną z form krytyki rządowego programu była ocena wystawiona przez Instytut Spraw Publicznych¹¹ z Krystyną Siellawa-Kolbowską na czele. Według autorów, rządowy program miał szereg mankamentów, między innymi takich jak: nieprecyzyjnie zdefiniowany przedmiot programu, mało rzetelne zdefiniowanie prezentowanych danych na temat przyczyn zasięgu i rodzaju agresji młodych ludzi, brak możliwości skutecznej terapii, bez dokładnej diagnozy, brak wskazania na zróżnicowanie placówek oświatowych pod względem jakości podejmowanych strategii wychowawczych. W puencie zaś użyto stwierdzenia, że: „rządowy program nie buduje wiarygodności polskiej polityki oświatowej” (Ocena projektu rządowego programu „Zero tolerancji dla przemocy w szkole”, 2007, s. 1-6). Krytyka oraz przede wszystkim wcześniejsze wybory parlamentarne sprawiły, że Ministerstwo Edukacji Narodowej przedwcześnie zastąpiło program „Zero tolerancji dla przemocy w szkole” inaczej ukierunkowanym programem „Bezpieczna i przyjazna szkoła”, który realizowany był w ramach pierwszej edycji w latach 2008-2013. W uzasadnieniu takiej decyzji znalazło się następujące stwierdzenie: „zrealizowane w ramach programu działania nie wyeliminowały z rzeczywistości szkolnej zachowań problemowych dzieci i młodzieży. Istnieje wiele źródeł tego stanu rzeczy, podobnie jak istnieje wiele źródeł samej agresji” (Rządowy program Bezpieczna i przyjazna szkoła na lata 2008-2013, 2008, s. 3). Ponadto wskazano, iż nowy program ukierunkowany został w przeciwieństwie do poprzedniego na stworzenie szkoły wspierającej uczniów, jednocześnie wymagającej.

Podstawowymi celami działań w ramach „Bezpiecznej i przyjaznej szkoły” były: poprawa stanu bezpieczeństwa w placówkach oświatowych, zwiększenie

---

¹¹ Fundacja Instytut Spraw Publicznych (ISP) jest jednym z wiodących polskich *think tanków*, niezależnym ośrodkiem badawczo-analitycznym. ISP powstał w 1995 roku. Poprzez prowadzenie badań, ekspertyz i rekomendacji dotyczących podstawowych kwestii życia publicznego Instytut służy obywatelowi, społeczeństwu i państwu. ISP współpracuje z ekspertami i badaczami z polskich i zagranicznych ośrodków naukowych.

wpływu rodziców na życie szkoły, zwiększenie umiejętności wychowawczych dyrektorów, pracowników, kadry pedagogicznej oraz rodziców, wzrost kompetencji społecznych i emocjonalnych uczniów, indywidualizacja kształcenia uczniów, wzmocnienia specjalistycznych oddziaływań psychologiczno-pedagogicznych, ograniczenie występowania zjawisk patologicznych, a przede wszystkim przeciwdziałanie patologii wśród dzieci i młodzieży (tamże, s. 5).

Drastyczna zmiana podejścia do profilaktyki zachowań patologicznych przełożyła się na szkolne programy wychowawcze, które według wytycznych między innymi powinny być spójne z programem nauczania, budowane w oparciu o sugestie nauczycieli, uczniów oraz rodziców, a także kształtować postawy i umiejętności. Natomiast wszelkie działania powinna poprzedzać diagnoza zrealizowana przez daną placówkę w dowolny sposób. Pewnego rodzaju nowością była możliwość wypracowania sylwetki absolwenta (tamże, s. 10).

Przewidywanymi w 2008 roku efektami programu miały być: poprawa bezpieczeństwa w szkole poprzez zmianę klimatu; uspołecznienie szkoły poprzez większy wpływ rodziców oraz współpracę ze środowiskiem lokalnym; zwiększenie kompetencji wychowawczych nauczycieli i rodziców; zwiększenie dostępności pomocy specjalistycznej; poprawa stanu bezpieczeństwa uczniów; rozszerzenie oferty pozalekcyjnej; zwiększenie znaczenia dla życia szkoły młodzieżowych liderów; promowanie i pilotaż nowych rozwiązań systemu pomocy psychologicznej (tamże, s. 20). Koordynatorem projektu został minister edukacji narodowej.

W 2014 roku oceny rządowego programu „Bezpieczna i przyjazna szkoła” dokonała Najwyższa Izba Kontroli w raporcie dotyczącym przeciwdziałaniu zjawiskom patologii wśród dzieci i młodzieży. Przeprowadzone przez Izbę rozpoznania (poparte innymi badaniami zaprezentowanymi w niniejszym artykule) jednoznacznie wykazały, że „trudności wychowawcze w grupie dzieci i młodzieży występują w dużym nasileniu we wszystkich typach szkół. Szczególnie w gimnazjum wielu uczniów prezentuje nieprawidłowe wzorce zachowań powstałe we wczesnym dzieciństwie i utrwalone na wcześniejszych etapach edukacji. W ostatnich latach pojawiły się nowe zjawiska patologiczne, takie jak mobbing i bull[ya]ng. Ocenia się, że przemocy w tak zwanej sieci doświadcza ponad połowa dzieci w Polsce” (NIK, 2014, s. 5). W związku z powyższym w konkluzji został zawarty jednoznaczny zapis o niepowodzeniu programu „Bezpieczna i przyjazna szkoła”.

„Bezpieczna i przyjazna szkoła” do 2016 roku

W dniu 24 lutego 2014 roku Rada Ministrów przyjęła stanowisko, w którym wskazano, że rządowy program „Bezpieczna i przyjazna szkoła” winien być kontynuowany. Jak wynika z projektu programu, za główne problemy i zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży w świetle aktualnych badań uznano: picie alkoholu, palenie papierosów, używanie narkotyków, agresję i przemoc w szkole, cyberprzemoc, zachowania żywieniowe i zaburzenia odżywiania oraz aktywność fizyczną (projekt rządowego programu „Bezpieczna i przyjazna szkoła” 2014-2016, s. 4-10).

Zwrócenie uwagi na zjawisko cyberprzemocy i zaburzenia odżywiania jest z pewnością jak najbardziej uzasadnione. Raport NIK z 2014 roku wskazał na nierozwiązany problem agresji elektronicznej wśród uczniów. Ważne jest również, że autorzy programu ukierunkowali swe działania na *social media*. Z kolei zasygnalizowanie problemu zaburzeń odżywiania i kwestii pomocy w kontrolowaniu masy własnego ciała wydaje się krokiem milowym w kontekście działalności zapobiegawczej prowadzonej przez placówki oświatowe.

Głównym celem nowej koncepcji programu jest: „zwiększenie skuteczności działań wychowawczych i profilaktycznych na rzecz bezpieczeństwa i tworzenia przyjaznego środowiska w szkołach i placówkach systemu oświaty” (tamże, s. 16). Za cele szczegółowe zaś uznano: kreowanie zdrowego, przyjaznego i bezpiecznego środowiska szkoły; zapobieganie problemom i zachowaniom problemowym wśród dzieci i młodzieży; promowanie zdrowego stylu życia wśród dzieci i młodzieży (tamże, s. 16-17). Do każdego celu szczegółowego Ministerstwo Edukacji Narodowej zarekomendowało zadania, które pozwolą odpowiednio zrealizować program. Na zakończenie realizacji rządowego programu „Bezpieczna i przyjazna szkoła” zostanie przeprowadzona ewaluacja przez firmę zewnętrzną zgodnie z ustawą o zamówieniach publicznych z dnia 29 stycznia 2004 roku.

Bibliografia

- Bandura A. (2007). Teoria społecznego uczenia się. Warszawa.
- Borkowska A., Szymańska J., Witkowska M. (2012). Przeciwdziałanie agresji i przemocy w szkole. Poradnik dla nauczycieli. Warszawa.
- Fatyga B., Rogala-Obłękowska J. (2002). Style życia młodzieży a narkotyki. Warszawa.

- Gaś Z.B. (1998). Psychoprofilaktyka: Procedury konstruowania programów wczesnej interwencji. Lublin.
- Gaś Z.B. (2003). Szkolny program profilaktyki: istota, konstruowanie, ewaluacja. Warszawa.
- Gawrych R. (2010). Trudności wychowawcze we współczesnej szkole. Białystok.
- Jędrzejko M. (2013). Młodzi ludzie w świecie wielowymiarowego ryzyka: ujęcie socjopedagogiczne. „Społeczeństwo i Rodzina”, 35 (2), s. 8-36.
- Kawula S. (2007). Współczesne zagrożenia w rozwoju dzieci i młodzieży. [W:] S. Kawula (red.), Pedagogika społeczna, dokonania – aktualności – perspektywy. Toruń.
- Kulesza M. (2008). Wpływ klimatu szkoły na przejawianie przez uczniów agresji i przemocy w szkole. [W:] M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka. Warszawa.
- Łakomski M. (2006). Pomóż uzależnionym. Integralny program profilaktyczny w szkole. Kraków.
- Ostrowska K. (2008). Agresywne zachowania uczniów w świetle badań porównawczych 1997-2003 roku. [W:] M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka. Warszawa.
- Nowakowski P.T., Paczkowski J. (2012). Initiatives aimed at counteracting school violence in Poland. [W:] A. Browne-Miller (red.), Violence and abuse in society: understanding a global crisis. T. 2: Setting, age, gender, and other key elements. Santa Barbara – Denver – Oxford.
- Paruzel R. (2013). Międzynarodowa współpraca polityczna w zakresie zwalczania obrotu substancjami psychoaktywnymi. „Społeczeństwo i Rodzina” 34 (1), s. 71-88.
- Pospiszyl I. (2008). Patologie społeczne. Warszawa.
- Pufał-Struzik I. (2007). Uczeń i nauczyciel w aktach szkolnej agresji. [W:] I. Pufał-Struzik (red.), Agresja i przemoc w szkole. Przyczyny, rozpoznawania, zapobieganie. Kielce.
- Pyżalski J. (2009). Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży. Gdańsk.
- Sawicka K. (2008) Zapobieganie przemocy rówieśniczej w szkole. [W:] M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka. Warszawa.
- Zielińska M. (2012). Jak reagować na agresję uczniów? Skuteczne techniki radzenia sobie z problemem. Gdańsk.

Źródła prawne oraz sprawozdania i raporty z badań

- Informacja o wynikach kontroli Najwyższej Izby Kontroli. (2008). Przeciwdziałanie zjawiskom patologii w szkołach i placówkach oświatowych.
- Informacja o wynikach kontroli Najwyższej Izby Kontroli. (2012). Profilaktyka narkomanii w szkołach.

- Informacja o wynikach kontroli Najwyższej Izby Kontroli. (2014). Przeciwdziałanie zjawiskom patologii wśród dzieci i młodzieży szkolnej.
- Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 20 listopada 1989 roku (Dz.U. z 1991 r. nr 120, poz. 526).
- Projekt rządowego programu Bezpieczna i przyjazna szkoła 2014-2016. (2014).
- Raport z badań Centrum Badania Opinii Społecznej. (2006). Przemoc w szkole.
- Raport z badań zespołu badawczego Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. (2011). Przemoc w szkole.
- Rządowy program Bezpieczna i przyjazna szkoła na lata 2008-2013. (2008).
- Rządowy program Zero tolerancji dla przemocy w szkole. (2007).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. z 2004 r., nr 256, poz. 2572, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 9 listopada 1995 r. o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych (Dz.U. z 1996 r. nr 10, poz. 55, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r. o ochronie zdrowia psychicznego (Dz.U. z 2011 r. nr 231, poz. 1375).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz.U. z 2012 r. poz.1356 i 405 oraz z 2013 r. poz. 1563).
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz.U. z 2012 r. poz. 124).

Źródła internetowe

- Dziesięć M. (2014). Żukowo. Przez szkolnych wandalii toalety zamknięte na klucz, <http://expresskaszubski.pl/aktualnosci/2014/03/zukowo-przez-szkolnych-wandalii-toalety-zamkniete-na-klucz>.
- Ostrowska A. (2012). Pobicie w Słupsku. Ofiarą nauczyciel, <http://www.gazetaka-szubska.pl/35685/pobicie-w-slupskiej-szkole-ofiara-nauczyciel>.
- Pluta J. (2013). Na Facebooku pojawił się fanpage szkalujący uczniów bydgoskiej jedyńki, <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20130103/BYDGOSZCZ01/130109863>.
- Sielawa-Kolbowska K. (2007). Ocena projektu rządowego programu Zero tolerancji dla przemocy w szkole, http://obm.isns.uw.edu.pl/forum/files/u1/Zero_tolerancji.pdf.
- Witryna internetowa Fundacja Dzieci Niczyje, <http://www.fdn.pl>.
- Witryna internetowa kampanii społecznej Dzieci Popiołu, <http://www.tuhkalapset.fi>.
- Witryna organizacji pozarządowej Beatbullying, <http://www.beatbullying.org>.
- Witryna organizacji pozarządowej Plan Belgie, <http://www.planbelgie.be>.